

⁷ Гавриш П. А. Некоторые вопросы ранней истории населения среднего течения Псла в скифское время // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. Междунар. науч. конф., посвящ. памяти А. И. Тереножкина.— Мелитополь, 1992.— С. 25.

⁸ Шелов Д. Б. Скифо-македонский конфликт в истории античного мира // МИА.— 1971.— № 177.— С. 54—63; Черненко Е. В. Битва Агея и Филиппа Македонского // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР: Тези доп. XX Респ. конф.— К., 1989.— С. 224, 225.

⁹ Мелюкова А. И. Краткие сведения об истории скифов // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время.— М., 1989.— С. 35.

¹⁰ Яйленко В. П. Изменение политической структуры Скифии на рубеже V—IV вв. Миграции агафирсов, царских скифов и будинов // Тез. докл. обл. конф. «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья».— Запорожье, 1989.— С. 180, 181; ВДИ.— 1948.— № 2.— С. 225.

Одержано 20.02.94.

ГРЕЦЬКИЙ НАПИС ІЗ СУДАКА

С. Ю. Саприкін, І. А. Баранов

При розкопках Судакської фортеці у 1988 р. було знайдено фрагмент грецького напису на мармуровій плиті сіруватого кольору розмірами 6,2×9,2 см. Лицьова поверхня має дещо рожевий відтінок, помітні сліди перебування у вогні. Від напису збереглося лише шість рядків грецького тексту. Висота літер — 1—1,5, ширина — 0,5—1 см (рис. 1).

Текст значно пошкоджено, але в ньому чітко читаються власні імена. Оскільки збережений фрагмент невеликий за розмірами, не можна впевнено сказати до якої саме частини напису він належить. У перших двох рядках, ймовірно збереглися залишки титулатури боспорського царя. Якщо це так, то фрагмент має належати до середини верхньої частини плити. Не легше визначити і характер напису. Перше, що впадає у вічі, це залишки власних імен, добре відомих у боспорській епіграфіці. Ось чому можна було б припустити, що ми маємо справу зі списком громадян або фіасотів якогось боспорського міста. Однак це припущення хоча і можливе, все ж потрібно відкинути. По-перше, тому, що в перших рядках читається титулатура царя Савромата II (173—210 рр. до н. е.) у скороченому варіанті, що не характерно для документів релігійних союзів. По-друге, відразу за іменем царя починається перелік інших імен, що не характерно ні для списку громадян або переможців агонів, ні для переліку імен фіасотів. По-третє, місце знахідки віддалене від великих боспорських полісів. Це надало нам можливості відновити текст наступним чином:

- 1 [Ἐπι βασιλεῖ] Σα [υρομάτη υἱῷ μεγά]
[λου Ροιμητάλ] κου ἌΑ [.]
3 [.] Πάλα [ς. δία ἐπι]
[μελητῶν θεοῦ] ὄτου Α [.]
[.] Φαρν [άκου.]
6 [.] Φαρν νακίων [ος.]

Переклад: «(За царя) Савромата, (сина великого) Реметалка, Α (. . .) і Παπας, (.) (при опікуванні) Феодота, сина Α (. . .) Фарнака (.), Фарнакіона (.)».

Напис датується рубежем II—III ст. за іменем і титулом царя Савромата II, а також особливостями шрифту: λ характерної для цього часу кутової форми, φ з вузькою округлістю і далеко виступаючими за межі рядка кінцями вертикальної частини, лігатурами літер ΠΑ і ΩΝ¹.

Рис. 1. Грецький напис із Судака.

Титулатура Савромата II у «зрізаному вигляді» реконструюється за аналогією будівельного напису з Танаїса (КБН, 1956—110У, 1965, с. 78, № 2), де вона подається у давальному відмінку. Однак поширення титулатура царя у родовому відмінку (КБН, 1134 — Горгіппія) з прийменником *EPI* і в *Gen. Abs.*, як у написах Танаїса (КБН, 1242, 1243). В усіх інших випадках титулатура цього царя повна і вміщує римські родові імена Тіберій Юлій, епітети «друс Цезаря і римлян», «благочестивий». Подібна скорочена титулатура у давальному відмінку зафіксована у будівельних написах Танаїса часів Рескупоріда III, сина Савромата III (КБН, 1245, 1246, 1248) та Інінфимея (КБН, 1251), що підтверджує датування нашого напису початком III ст. Ці обставини, а також структура напису дають можливість припустити її будівельний характер. Вказані після титулу царя особи, очевидно, побудували якусь споруду (або споруди) за участю ряду інших, імена яких перераховувались у рядку 4—6. Аналогічно складені і будівельні написи перших століть н. е. із Танаїса.

На жаль, встановити ім'я і патронімік першої із названих у документі осіб неможливо через те, що у боспорському ономастиконі велика кількість імен починаються на А. Ім'я Папас у рядку 3 було поширене на Боспорі у першій ст. н. е. з різними іменами по-батькові, особливо в Танаїсі (КБН, 1250, 1282, 1287, 1288) і Горгіппії (КБН, 1140, 1142, 1134, 1135, 1179, 1208, 1231), відомо воно і в Пантікапсі (КБН, 82, 95, 443, 486). Тут представлені і схожі імена *Παπας* (КБН, 730), *Παπυς* (КБН, 286), *Παπυς* (КБН, 75, 1159, 1172, 1282), *Παπλος* (КБН, 947, 1179, 1266). С таке ім'я і в Ольвії (ІРЕ 1147). Л. Згуста відзначає, що воно найімовірніше іранського або малоазійського походження (порівняйте скіфське теофорне ім'я Тапай, Папак, іранські Пап, Папа, Папи та ін.), хоч іноді зустрічається серед грецьких і фрако-віфінських імен. Утворення його пов'язане з категорією дитячих висловлювань та імен з основою «папа» — батько і т. п.².

У рядку 4 можна доповнити імена Теодот (КБН, 158, 619), Діодот (КБН, 385), Кефисодот (КБН, 110), Філодеспот (КБН, 1021, 1179), однак ми схилиємося на користь імені Теодот, так як воно засвідчене у II ст. н. е. і хронологічно близьке нашому напису.

Щодо імен Фарнак і Фарнакіон, то ці популярні на Боспорі іранські імена дуже поширені в Горгіппії та Танаїсі (див. КБН — покажчик, а також НО, 143, 145 — Ольвія). Стосовно останніх, існує думка, що це боспорські написи, які потрапили в Нижнє Побужжя як корабельний баласт³.

Таким чином, напис, що нас цікавить, боспорський. Названі в ньому особи, імовірно вихідці з Азіатської частини Боспору, при цьому як мінімум троє з них негреки. Це вже третій напис з Південної Тавриди, у якому згадується боспорський правитель Савромат II. А загалом це четвертий боспорський напис із тих місць: у Старому Криму виявлено почесний напис Рескупоріда II, сина Савромата II (КБН, 953), поставлений громадянином Прусіади та Гішії; із Судака походить фрагмент присвятного напису, в якому читаються імена Деметри і Гермеса (КБН, 954); у Паргенії (Аю-Даг) знайдено почесний напис Савромата II про присвяту, імовірно, статуї якоїсь благодійниці його царства, очевидно, римської імператриці, ім'я якої не збереглося (КБН, 955)⁴. Знахідка напису у Судаку змушує знову підняти питання про кордони європейської частини Боспору при Савроматі II.

Можна було б припустити, що напис потрапив на південний берег Криму випадково із сусідньої Феодосії або баластом на судні, але послідовне виявлення серії документів, близьких за часом, в різних місцях одного невеликого району змушує розглядати їх у контексті політики Боспора у Криму.

В останній чверті II ст. н. е. воєнно-політичне становище Боспора значно покращилося. Здобувши перемогу над сираками, сарматським племенем Східного Приазов'я, Савромат II підкорив скіфів. У результаті цієї перемоги йому вдалося підкорити Таврику «угодною», про що свідчить присвятний напис із Танаїса 193 р. н. е. (КБН, 1237). Очевидно, мова йшла про Скіфське царство у Криму, яке змушене було піти на цю угоду у зв'язку з поразкою, нанесеною йому боспорським царем. Нам невідомо, яку частину Таврики отримав Боспор, але з танаїського напису можна зрозуміти, що це був імовірно весь півострів або ж більша його частина за винятком римських володінь на південному заході Криму і території Херсонеса Таврійського. Як видно з напису Рескупоріда II, сина Савромата II, у першій половині III ст. н. е. боспорські царі називали себе «царями всього Боспору і тавроскіфів» (КБН, 1008). Антична традиція розміщує тавроскіфів у районі Ольвії та в Криму, останнє у світлі вищезазначеного напису більш вірогідно⁵. Таким чином, у результаті перемоги Савромата II Боспор поширив свій протекторат на землі степового і гірського Криму, точніше до м. Аю-Даг (древній Паргенії). Ця частина Криму заселена скіфами і таврами від чого і з'явилась назва тавроскіфи⁶, підкорялась Боспору протягом усього III ст. н. е. Про це свідчить так званий Судацький скарб боспорських монет, який вміщував статери боспорських царів середини — другої половини III ст. н. е.⁷. Існує думка, що на місці Судака у давнину була гавань Афінеон, згадувана периплом Арріана⁸, однак ті 200 стадіїв, що згідно перипла відділяють її від Феодосії, змушують шукати цю «гавань тавроскіфів» у районі сучасного сел. Курортне. У будь-якому випадку томіше її місцезнаходження визначити поки що неможливо⁹.

Як видно з представленої напису із Судака, Савромат II для освоєння гірських районів Тавриди залучив вірних йому представників азіатської половини царства. Гадаємо, що це не випадково, бо війни зі скіфами відбувалися відразу після перемоги над сираками поблизу східних кордонів. Відомо, що Савромат II користувався великою підтримкою населення Горгіппії та навколишніх регіонів, про що свідчать численні написи релігійних союзів, поставлені у роки його правління. На віддачу цар надавав привілеї цим союзам — фісам і синодам, вивозив рескрипти і т. п.¹⁰ У Танаїсі в ці ж роки неодноразово мали місце будівельні роботи при турботі самого царя і його намісників (КБН, 1242, 1243, 1244, 1256), за що він також користувався пошаною у членів релігійних союзів громадян цього міста (КБН, 1277). Д. Б. Шелов відзначає, що ці роботи провадились одночасно і за участю одних і тих же піклувальників¹¹. Це вказує, що благодіяння царя танаїтам і горгіппійцям могли бути тісно пов'язаними з підготовкою до війни з

сираками, у ході якої він міг спиратися на військові контингенти мешканців цих міст і підвладних їм племен. Оскільки слідом за війною з сираками розпочалася компанія проти тавроскіфів, цар і в цій війні міг розраховувати на вірні і перерісні уже військові об'єднання, набрані у східних районах царства. Ось чому у нашому напису як почителі згадуються носії власних імен, популярних на Азіатському Боспорі.

Освоювати територію на південному узбережжі Тавриди було вкрай необхідно перш за все з стратегічної точки зору. Вздовж цього берега проходили шляхи кораблів від Херсонеса і миса Бараній Лоб до Пантикапея, а сам район ще з часів Геродота був відомий як найбільш доступний нападам таврів, сатархів і скіфів, які займались пиратством^{1,2}. Оскільки одним з головних напрямів політики Савромата II була ліквідація пиратства в Понті Евксинському (КБН. 1237), то будівництво тут фортець — опорних пунктів у боротьбі з ними, було вкрай необхідним. До того ж емпорій Афінон, який знаходився десь поблизу, стояв у запустінні, про що свідчить Перипл Арріан. Тому цар, вірогідно санкціонував тут будівництво нових і відновлення старих поселень, для чого використовував відданих йому людей. Не випадковим уявляється встановлення напису в цьому районі мешканцем віфінського міста Прусіада на Гіппії. Із танафського напису Савромата II відомо, що він ліквідував пиратство і поблизу берегів Віфінії. Це полегшило проходження торговельних суден з Південного Причорномор'я найкоротшим шляхом через Понт Евксинський до південного узбережжя Криму поблизу мису Криулитолон (Баранячий Лоб) і далі вздовж берега до Феодосії і Пантикапея. Протягом плавання різні посольства і торговий люд, у тому числі й з Віфінії, неодноразово пропливали мимо боспорських фортець у районі Судака й Старого Криму, де перший архонт прусійців Марк Аврелій Маркіан Аміній і поставив цей напис на честь Рескупоріа II за порятунок, очевидно від нападів пиратів.

Одне з таких боспорських поселень тепер можна побачити в околицях Судака біля сел. Кутлак. Воно виявлене розкопками археологічної експедиції ІА НАН України. Це невелика п'ятикутна у плані фортеця з чотирма куртинами і п'ятьма баштами площею 2400 м². Укріплення мало двопланцюрні стіни, будову казарменного типу із шести рівних за площею приміщень, які свідчать про воєнно-оборонний характер поселення. Хоча розкопані залишки належать до рубежу н. е. — I ст. ¹³, тобто до часу, коли за наступників Митридата VI Боспорське царство поширило владу та ознаначив район, про що свідчать епіграфічні (КБН, 40) та нумізматичні пам'ятки із античного святилища Гурзуфське Сідно¹⁴. Це виключено, що після встановлення тут знову боспорського протекторату наприкінці II — початку III ст. н. е. могли виникнути такі ж поселення або здійснювались заходи по укріпленню старих фортець. З подібними роботами, імовірно, міг бути пов'язаний напис, про який повідомляється в цих записках.

Примітки

¹ Болтунова А. И., Книпович Т. Н. Очерк истории греческого лапидарного письма на Боспоре // НЭ.— 1962.— Т. III.— С. 11.— Т. IV.

² Zgusta I. Die personennamen griechischer Städte der Nordlichen Schwarzmeerküste.— Praha, 1955.— S. 303, 304; Пор.: Толстой И. И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья.— М.-Л., 1953.— С. 122, 133.— № 212, 236 (ім'я IV ст. до н. е.).

³ Яйленко В. П. Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» // Исследования по эпиграфике и языкам древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья.— М., 1987.— С. 88, 89.

⁴ Латышев В. В. Эпиграфические новости из Южной России // ИАК.— 1908.— Вып. 27.— С. 37, 38, № 33. Автор відніс напис до часів Савромата I, однак Гайдукевич В. Ф. (Боспорское царство.— М.-Л., 1949.— С. 335—337; idem. Das Bosporanische Reich. Berlin-Amsterdam, 1971, S. 353, 354; см. також КБН, 955 комм. стр. 538) справедливо пов'язує його з приєднанням Таврики до Боспору при Савроматі II. За це говорять палеографія напису, зокрема омега кутової форми, характерна для боспорських написів III ст. н. е.

⁵ Про тавроскіфів див.: Шкорнил В. В. Новонайденные боспорские надписи // ИАК.— 1917.— Вып. 63.— С. 112; Minns E. Scythians and Greeks.— Cambridge, 1913.— P. 101, 119; Ростовцев М. И. Скифия и Боспор.— Л., 1925.— С. 67; Жебелев С. А. Северное Причерноморье М.-Л., 1953.— С. 154.

⁶ Соломоник Е. І. Про значення терміну «тавроскіфи» // Археологічні пам'ятки УРСР.— 1962.— Т. XI.— С. 155.

⁷ Кругликова І. Т. (Боспор в позднантинное время.— М., 1966.— С. 11) проводить західний кордон Боспора в III ст. н. е. західніше Старого Криму в околицях Судака. Про скарб із Судака див.: СА, 1961, № 4, С. 293; Голенко К. В. К некоторым вопросам хронологии монет позднего Боспора // ВВ.— 1964.— Т. XXV.— С. 177, прим. 9; Анохин В. А. Монетное дело Боспора.— К., 1986.— С. 170, 171.

⁸ Ростовцев М. И. Указ. соч.— С. 67; Шульц П. Н. О Судакском кладе боспорских монет, найденном в 1959 г., и о местоположении Афинсона. Тезисы доклада, зачитанного в Одессе 11.X.1961 г. Пор.: СА, 1961, № 4, С. 293.

⁹ Азбунов М. В. Античная люция Черного моря.— М., 1987.— С. 111, 112.

¹⁰ Жебелев С. А. Ук. соч.— С. 209; Сапрыкин С. Ю. Из эпиграфики Горгишпии // ВДИ.— 1986.— № 1.— С. 62 сл.

¹¹ Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры.— М., 1972.— С. 270, 271.

¹² Брашинский И. Б. Понтийское пиратство // ВДИ.— 1973.— № 3.— С. 129 сл.

¹³ Паришина Е. А. Раскопки Кутлакской экспедиции // АО 1984 г. — М., 1986. — С. 288.

¹⁴ Фролова Н. А. Золотая монета 338 г. б. з. = 41 г. н. э. Митридата III из собрания ГИМ // ВДИ. — 1986. — № 4. — С. 54; Сапрыкин С. Ю. Уникальный статер царицы Динамии // Проблемы исследований античных городов. Тезисы. — М., 1989. — С. 106—108.

Одержано 10.03.93

О ВРЕМЕНИ ПОСТРОЙКИ ЦЕРКВИ СПАСА НА БЕРЕСТОВЕ

В. А. Булкин

Зодчество второй половины XI — начала XII в. развивалось под знаком значительно большего, чем в предшествующий период, типологического разнообразия. Другой стороной этого процесса была тенденция к стилизации архитектурного типа храма¹, полностью оформившаяся в первой половине XII в. Княжеский заказ по-прежнему преобладает в каменном строительстве, но одновременно с большей отчетливостью, в этой сфере обнаруживает себя и другая социальная группа — духовенство. Общественное положение заказчика вполне определено отражается на типологии возводимых храмов. Неповторимым своеобразием выделяются храмы, строившиеся по заказу высших церковных иерархов².

Общезвестна роль, которую сыграла для выработки своего рода канона соборного храма Успенская церковь Киево-Печерского монастыря, возведенная по инициативе игуменов Феодосия и Стефана артелью византийских мастеров. Художественная выразительность здания, ясность и чеканная цельность композиции надолго закрепили за ним статус образцового сооружения, которому сознательно следовали в дальнейшем. Найденное в соборе объемно-пространственное решение вероятно соответствовало тем задачам, которые ставились перед архитектурой новыми историческими условиями.

Если собор Киево-Печерского монастыря находится у истоков целого направления в зодчестве домонгольского времени, то церковь Богородицы в Кловском монастыре, завершенная в 1108 г., осталась в истории древнерусского зодчества явлением уникальным. По реконструкции Г. Н. Логвина, это был пятинефный храм с галереями, его огромный купол несли 8 столбов. Своеобразие композиционного и конструктивного решения связано несомненно с ориентацией его заказчика игумена Стефана на византийский образец.

С деятельностью митрополита Ефрема связано строительство Михаило-Архангельского собора в Переяславле. Как и собор Кловского монастыря храм Михаила Архангела — постройка уникальная в истории древнерусского зодчества. Происхождение необычной планировочной и объемно-пространственной структуры здания, как полагают исследователи, следует искать за пределами складывающейся древнерусской архитектурной традиции³. Та же строительная артель возводит в Переяславле еще несколько церквей, значительно меньших по размеру, чем Михайловский собор, но также чрезвычайно своеобразных в плане. С уверенностью можно считать, что особенности переяславских храмов были предопределены грекофильскими вкусами заказчика — митрополита Ефрема.

Индивидуальное своеобразие храмов, возведенных в это же время по княжескому заказу, носит иной характер, обнаруживая явное тяготение к типологическому и стилистическому единообразию, связанному, надо полагать, с ориентацией на образцы одного архитектурного ряда. Культурный кругозор, который во многом предопределял возможности заказчика в выборе образца, у представителей духовенства, судя по результатам строительства во второй половине XI в., был более широким, чем у князей, ориентировавшихся главным образом на постройки уже существовавшие в древнерусских городах. Заказчики же из среды духовенства демонстрируют хорошее знание архитектурных образцов византийского зодчества, до той поры неизвестных на Руси. В этих постройках было больше своеобразия, но оно часто не получало продолжения в последующем строительстве. Княжеский заказ вариациями одной архитектурной темы, больше отвечавшей местным потребностям, определял магистральное направление развития зодчества. Можно предполагать существование и таких построек, в которых обе эти линии сочетаются и образуют своего рода архитектурный сплав княжеского и церковного заказа, устойчивый черт византийского и складывающихся особенностей древнерусского художественного мышления.

Из сохранившихся памятников рассматриваемого периода особняком стоит церковь Спаса на Берестове. Оригинальность архитектурного решения сближает храм с постройками, возведенными по церковному заказу, вместе с тем структура основного объема в целом тяготеет к решению, известным по княжескому строительству. Постройку каменного храма обычно связывают с именем Владимира Мономаха, а основание монастыря с игуменом Германом, поскольку в летописи монастырь именуется «Германець». В контексте архитектуры начала XII в. храм выглядит